

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРОЦЕСУ «УКРАЇНІЗАЦІЇ» 1920-х років

У статті висвітлюється процес «українізації» з політико-правової точки зору. Особлива увага приділена характеристиці більшовицької національно-культурної політики та спрямованості авторитарного режиму проти «місцевого націоналізму», котрий компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою в національному питанні.

Ключові слова: політика коренізації, процес національно-культурного відродження, неп, державний апарат, згортання політики українізації.

Питання розвитку української мови та української культури було та залишається одним із найболючіших у нашому суспільстві. Спроба більшовицької влади в 1920-х роках в рамках «коренізації» здійснювати в УСРР політику «українізації», на перший погляд, давала шанс на розбудову української національної культури, проте в дійсності вона, подібно до політики непу, мала на меті відволікти прогресивну українську громадськість від справжніх завдань і цілей більшовизму. Уроки цих процесів і обумовлюють **актуальність** даної статті в напрямку переосмислення сутності та значення «українізації» 1920-х років.

Зазначена тема певною мірою розглядається в низці досліджень. У першу чергу слід відмітити роботи Г.М. Васильчука [1], Г.Г. Єфіменко [2], С.В. Кульчицького [3], В.С. Лозицького [4], В.А. Чеховича [5], В.М. Чумака та К.В. Мануїлової [6] тощо. Однак залишається потреба в більш ґрунтовному аналізі політико-правового процесу «українізації». Вказаний аспект і визначає **мету даного дослідження**, яка полягає у спробі встановлення дійсних політико-правових чинників процесу «українізації» періоду 1920-х років.

На початку 1920-х років між прихильниками централізаторської тенденції російського шовінізму (Й. Сталін, Ф. Держинський, С. Орджонікідзе) та більш поміркованими більшовиками (В. Ленін, М. Бухарін) розгорнулася дискусія, яка привела до розгляду національного питання на XII з'їзді РКП (б) у квітні 1923 року [7, с. 53]. Це зумовило початок курсу до «коренізації» національних компартій, зокрема в Україні – до політики «українізації».

Перші документи радянської влади, які регламентували вживання української мови, датуються 1919 роком. Так, постановою Наркомату Освіти від 9 березня 1919 року «Про обов'язкове студіювання в школах місцевої мови, а також історії та географії України» ставилось завдання «активно працювати в бік розвитку української мови та української культури для проведення ідей пролетаріату, інтернаціоналізму та соціалістичного перетворення суспільства» [1, с. 8]. А започаткована в Україні вже у 1923 році політика коренізації була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних чинників при формуванні державного апарату, організації мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей. При цьому коренізація використовувалася більшовиками для того, щоб заручитися підтримкою місцевого (корінного) населення з метою розширення й зміцнення своєї соціальної бази та спрямування національного відродження в соціалістичне русло. Нова національна політика мала також завдання продемонструвати переваги соціалізму українцям у Польщі та в інших країнах.

Запропонована більшовиками українізація виявилася самодостатньою для українських доморощених лідерів, які спокусилися ідеєю духовного відродження українського суспільства за комуністсько-більшовицьким сценарієм. На заклик радянського уряду до УСРР прибули М. Грушевський та решта української інтелігенції, яка вбачала в українізації джерело збереження та зміцнення етнонаціональної ідентичності українців [8, с. 25]. Для багатьох це був шанс не поривати з Батьківщиною, також далася взнаки традиційна представників української інтелігенції віра в соціалістичні ідеали.

Політика українізації найбільш ефективно позначилася на сфері культурного будівництва. Це було закономірно, оскільки, за винятком ідеології, культура здатна розвиватися в рамках будь-якого політичного ладу. Тому державна партія без ризику для своєї диктатури могла дозволити більш-менш вільний розвиток національної культури радянських республік. Зрештою, підтримка культурницьких форм національного руху під час нещадної боротьби з його державницькими формами була найбільш природним курсом для політичних режимів у багатонаціональних країнах, котрі залежали від підтримки населення [9, с. 205]. Кадри українських комуністів й інтелігенції, що здійснювали «українізацію», вимагали замінити невідповідне суті слово «українізація» словом «дерусифікація», бо йшлося не про перетворення російського на українське, а про зняття з українського імперіалістичного російського нашарування [10, с. 60]. На думку Г.Г. Єфіменко, більшовицька національно-культурна політика скеровувалася на те, щоб «укорінитися» серед місцевого населення, щоб виховати більшовицькі кадри курсу до «коренізації» національних компартій, зокрема в Україні – до політики «українізації». Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Завданням коренізації на території України була не «українізація», а «більшовизація» суспільного та національно-культурного життя. Адже недарма представники партійної еліти постійно повторювали тезу про «національну форму і соціалістичний зміст» української культури [2, с. 26, 27]. Підтвердження цих слів можна знайти в роботі М. Скрипника «Перебудовними шляхами (проблема культурного будівництва національностей України)», де автор наголошував, що слід ширше й глибше розгортати «політично-виховну масову комуністичну роботу серед національних меншостей, вивести її з обмеженого кола національних питань даної національності до розуміння великих проблем, що постають перед нами в цілій освітній галузі, невід'ємній частині соціалістичної перебудови країни...» [11, с. 134].

Провідна роль у здійсненні українізації належала М. Скрипнику. Серед партійних керівників вищого рангу він був «білою вороною», оскільки надавав великого значення розв'язанню національного питання. Раніше реноме націонал-комуніста заважало йому посісти чільне місце в групі харківської владної еліти. У лібералізованій атмосфері 1920-х років Скрипник очолив наркомат освіти та підпорядковані йому установи, став членом політбюро ЦК КП(б)У і одним з найбільш впливових в Україні політичних діячів [3, с. 43]. Під час перебування на посаді наркома юстиції УСРР М. Скрипник проводив досить чітку ідеологічну лінію, спрямовану на українізацію різних сфер суспільно-політичного життя [12, с. 3, 6], до того ж не лише в УСРР, а й на Кубані [13, с. 88]. Ще під час утворення СРСР, у 1923 році, М. Скрипник відстоював у Москві пункт Конституції, за яким Радянський Союз мав бути не союзною республікою, а союзом незалежних республік. Згодом він енергійно працював над формуванням так званого «українського інтернаціоналізму», тобто над об'єднанням українських комуністичних сил, розпоросених по всіх землях України та по всіх поселеннях української еміграції.

Влада використовувала політику коренізації для боротьби з так званим «місцевим націоналізмом», котрий компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою в національному питанні. Про це недвозначно говорилося в резолюції XII з'їзду РКП(б) про завдання партії в національному питанні, де наголошувалося, що існування місцевого

націоналізму ускладнює справу згуртування пролетарів різних національностей в єдину інтернаціоналістську організацію. А протилежність націоналізму – великоросійський шовінізм вважався небезпечним «насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (місцевого), утруднюючи боротьбу з ним» [2, с. 27].

Накреслювані більшовиками плани настільки перевищували висхідний культурний рівень населення, що дістали назву культурної революції. Щоправда, основний наголос у роботі щодо піднесення культури ставився на ідеологію. Вимагалось виховувати маси в дусі комуністичних ідей і при цьому нещадно придушувати ідеологічний вплив на них з боку некомуністичних, а тим більше антикомуністичних сил, які ще залишалися в суспільстві. Також засуджувалися спроби перебільшення національної винятковості, ігнорування класової солідарності тощо. Так, на червневому (1926 року) Пленумі ЦК КП(б)У особливо гостро критикувався наркомат освіти, на який було покладено методологічне й практичне проведення українізації в житті. О. Шумському як наркому дорікали, що він без відповідної підготовки та бази намагається форсувати процес українізації. Не тільки в партійних і державних установах, навчальних, культурно-освітніх закладах, а й в частинах Червоної Армії, в установах союзного підпорядкування, а також не дотримується принципу добровільності українізації робітничого класу [4, с. 52]. Саме з ім'ям О.Я. Шумського в українській радянській історіографії було пов'язано одне з понять-символів – так званий «шумськізм». За цим нехитрим евфемізмом, авторство котрого, до речі, належить М.О. Скрипникові, розумілася, по суті, одна з форм так званого націонал-ухильництва в КП(б)У [14, с. 105]. Кризові явища в середовищі українських націонал-комуністів поступово наростали. Так, КП(б)У в другій половині 1920-х роках породила три значні так звані «ухили»: «шумськізм», «хвильовізм» й «волобуївщина». За кожним напрямом, хоч і пов'язаним із певною особою, стояли певні угруповання діячів певної сфери – одні націонал-комуністи виступали на судових процесах проти інших.

М.С. Грушевський оцінював українізацію як «твердий, розумний, широко закrojений національний курс, взятий комуністичною партією і Радянським Союзом в інтересах тіснішого союзу села з містом» [15, с. 39]. При цьому він сприймав українізацію як стратегічний напрям, а не тактичний маневр у політиці більшовицької партії. Зокрема, розбудовуючи структуру історичних установ ВУАН, М. Грушевський мотивував їхню потребу з огляду на здійснення українізаторського курсу [6, с. 53]. Однак на початку 1930-х років розпочалася ідеологічна перебудова ВУАН. За словами Н. Полонської-Василенко, Академія Наук повинна була зробитися зрядом соціалістичного будівництва й служити виконавцем постанов партії [16, с. 11]. Цей та низка інших тенденційних чинників все більше давали підстави представникам української національно свідомої політичної еліти розпізнати справжню суть українізаційної політики більшовиків. Породжені нею компроміси з радянською владою в УСРР й радянофільство за Збручем та в еміграційному середовищі були тимчасовим явищем. Контрукраїнізація на початку 1930-х років, нищення національної опозиції в КП(б)У і національної інтелігенції, широкомасштабний терор проти селянства поховали всі сподівання на можливість наповнення радянської державності українським національним змістом [16, с. 53]. Згорання процесу українізації було складовою частиною сталінської русифікаторської політики [5, с. 120]. Як і політика непу, «українізація» була здебільшого спробою більшовиків відвернути увагу українців від національно-визвольної боротьби. Хоча необхідно зауважити, що остання не припинялася протягом періоду 1920-х років.

Наприкінці 1920-х років більшовицький режим зіткнувся із новими труднощами. У Кремлі почали панувати думки про те, що внутрішні негаразди в поєднанні з низкою криз у міжнародних стосунках послаблюють позиції СРСР, сприяють активізації «контрреволюційних», «шкідницьких» і, що особливо, націоналістичних сил. Пожвавлення останніх пов'язувалося значною мірою з політикою «коренізації» (а отже, і «українізації»).

У зв'язку з цим влада вирішила провести кілька відкритих політичних процесів, що мали на меті засудити «націоналістів», зробивши підсудними на процесах тих осіб, які давно були в агентурній розробці [17, с. 129]. Таким чином, «українізація» допомагала чекістам виявляти та «знешкоджувати» представників національної української еліти.

Серед противників українізації, як і більшовицької політики загалом, особливо себе проявили консерватори – прихильники українського монархізму. Так, В. Липинський вважав, що небезпека більшовицької «українізації» полягала в тому, що правляча в Україні московсько-інтернаціональна верства намагається вживати українську мову не для того, щоб самій злитись з українським народом в одну національну цілісність і створити свою місцеву владу (свою українську державу), а для того, щоб під прикриттям «народної» української мови прищеплювати народові свої «немісцеві, московсько-інтернаціональні політичні змагання». Липинський також виступив проти породжених українізацією ілюзій про «натиск знизу» української національної стихії, що змусила більшовиків поступитися в національно-мовних питаннях. Ініціатором українізації, на його думку, була «полуграмотна верства сучасних “вірних малоросів”, яка преться всіма силами до комуністичної влади і думає, що українська мова прикриє її примітивну некультурність...» [18, с. 446, 447]. На думку В. Липинського, під владою більшовиків Україна могла дійсно зукраїнізуватися лише за умови, що місцеві комуністи почали б боротьбу з метропольними комуністами за створення окремої української «комуністичної» держави [6, с. 54, 55].

У цілому, на думку С. Кульчицького, результати українізації 1920-х років були вагомими. Питома вага українців серед службовців радянського апарату зросла до 54 відсотків у 1927 році. Тоді ж питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У сягнула 52 відсотків. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книг, журналів і газет стала видаватися українською мовою. З ініціативи М. Скрипника, який витискував все можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу та в деяких червоноармійських частинах. На Кубані відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення. Характер коренізації в інших союзних республіках в основному відповідав офіційному курсу на укорінення владних структур. Коренізація в Україні претендувала на щось більше. Прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму України супроводжувалося великим культурним піднесенням, названим в літературі національним відродженням 1920-х років. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їх зусиллям було одержано вагомі здобутки у розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва. Використання офіційного курсу в інтересах національного відродження було заслугою зовсім невеликої групи відповідальних працівників КП(б)У, в основному колишніх боротьбистських вождів, які згуртувалися навколо М. Скрипника. Їх культурницька діяльність виразно та чітко спрямовувалася на дерусифікацію. Завдяки цьому вона дістала широку суспільну підтримку [3, с. 43, 44].

Процес українізації дав поштовх відродженню української національної культури, насамперед – літератури й мистецтва. У зв'язку з існуючою тотальною русифікацією постала проблема протистояння двох культурно-політичних факторів: російського та українського. З площини культурної воно поступово переростало у сферу політико-ідеологічну. Чи не найбільш яскраво це проявилось в заклик Миколи Хвильового «Геть від Москви!».

Недивлячись на те, що культурницька концепція М. Хвильового спричинила багато плідних думок з приводу української національної ідеї та ідеологічних засад подальшого розвитку українського суспільства, вони не набули концептуальної стрункості на рівні

теорії української ідеї через певні політичні причини, більше того, сама ідея українізації в контексті Радянського Союзу взагалі була заборонена офіційною владою і почала розцінюватися як «культурна революція». У зв'язку з цим пошуки в царині української національної ідеї переносяться у кола емігрантів [19, с. 54]. Там же, на еміграції, продовжували активно розвиватися консервативна та націоналістична ідеології українського державотворення.

Загалом же етап трансформації авторитаризму в тоталітаризм у Радянському Союзі збігся з активним фізичним і морально-психологічним нищенням творчої та духовної еліти української нації. Перша половина 1930-х років для КП(б)У ознаменувалася доволі запеклою ідеологічною боротьбою. Вона, насамперед, спрямовувалася проти М. Скрипника – основного теоретика та керівника українізації. З метою всебічного «викриття» скрипниківської національної політики П. Постишев ініціював критику попереднього курсу в національному питанні в різних напрямках. Так, щодо теорії національного питання критиком М. Скрипника виступив О. Шліхтер, історії України та КП(б)У – М. Попов, мовознавства – А. Хвиля, питань освіти – В. Затонський тощо. Нові ідеологи національної політики були, звичайно, не новачками в цій справі. Вони самі брали участь у творенні національно-культурної політики попередніх років, отже, несли відповідальність за її наслідки. Крім того, отримавши своєрідну індульгенцію від ЦК ВКП(б), нові організатори національної політики (особливо це стосується А. Хвилі та П. Любченка) за допомогою гострої й нещадної критики попереднього курсу намагалися обілити своє ім'я, довести свою відданість вищому компартійному керівництву та залишитися на керівних посадах у ЦК КП(б)У. Відтак основна мета національної політики Москви полягала в ліквідації національного змісту української культури [2, с. 39]. Як секретар ЦК КП(б)У з ідеології П. Любченко в другій половині 1920-х років багато уваги приділяв розвитку культури в Україні, ліквідації неграмотності, формуванню народної інтелігенції, прагнучи заперечити твердження про те, що більшовики «знищують культуру» [20, с. 65, 66]. Проте ці старання були марними. У Й. Сталіна та його прибічників вже існувала настанова на згортання курсу українізації, а її прихильники були приречені на знищення.

Загалом необхідно підкреслити, що українізація здійснювалась тенденційно й була спрямована, насамперед, на поступове пристосування більшовицької ідеології, як і радянської системи в цілому, серед народних мас. Аналогічно політиці непу в економічній сфері, процеси коренізації мали на меті ліквідувати причини опозиційних настроїв проти існуючої влади, тобто унеможливити в принципі вороже до неї ставлення не лише на соціальному, а й національно-культурному ґрунті. Незважаючи на це, протягом 1920-х років в Україні спостерігалися постійні прояви несприйняття більшовизму як на рівні села, з його повстанськими діями, так і на рівні діяльності інтелігенції. Згортання непу та українізації були першими проявами цілеспрямованої ідеологічної політики більшовиків проти усіх національно свідомих елементів, або тих, хто з різних міркувань не сприймав існуючої системи. Серед українців таких виявлялося все більше.

Таким чином, політика «українізації» була лише засобом утвердження радянської влади в усіх основних сферах суспільно-політичного життя. Правові засади загального процесу коренізації формальним чином використовувалися задля поширення української мови в діяльності державного апарату УСРР. Уже в другій половині 1920-х років мали місце помітні зрушення в цьому плані, але саме в цей час вищим партійним керівництвом було прийняте рішення про згортання цих процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильчук Г.М. Перші кроки правового забезпечення українізації в УСРР (початок 20-х років ХХ сторіччя) / Г.М. Васильчук // Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки. – 2004. – № 2. – С. 7-10
2. Єфіменко Г.Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. / Г.Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 25-50.

3. Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу / С.В. Кульчицький // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – № 13. – С. 3-56.
4. Лозицький В.С. Політика українізації в 20 – 30-х роках: історія, проблеми, уроки / В.С. Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46-55.
5. Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках / В.А. Чехович // Минуле України: відновлені сторінки / [за ред. І.М. Хворостяного та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 96-121.
6. Чумак В.М. Українізація 20-х – поч. 30-х рр. очима видатних сучасників / В.М. Чумак, К.В. Мануїлова // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох : матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 52-56.
7. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – Т. 3 : 1922 – 1925. – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1984. – 494 с.
8. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941) / В.І. Марочко, Г. Хілліг. – К. : Наук. світ, 2003. – 302с.
9. Історія України: нове бачення : у 2 т. / [за ред В.А. Смолія]. – К. : Україна, 1996 – . – Т. 2 / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. – 494 с.
10. Антонюк З. Конспект самоусвідомлення. – Ч. 2. / Антонюк З. – Харків ; Київ : Дух і літера, 2007.– 336 с. – (Харківська правозахисна група).
11. Скрипник М.О. Перебудовними шляхами (проблема культурного будівництва національностей України) / М.О. Скрипник // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 129-135.
12. Солдатенко В.Ф. Нарком Микола Скрипник / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 51-68.
13. Білий Д.Д. Співпраця між керівними органами УРСР та РРФСР відносно проведення українізаційних процесів на Кубані в 20-х роках ХХ століття / Д.Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2007 – . – Т. 18. – С. 83-89.
14. Курас І.Ф. О.Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність / І.Ф. Курас, П.П. Овдієнко // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 105-116.
15. Грушевський М.С. Ганебній пам'яті / М.С. Грушевський // Україна. – 1991. – № 23. – С. 38-39.
16. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. Нарис історії : у 2-х ч. – Ч. 2 (1931 – 1941) / Полонська-Василенко Н.Д. – [репринтне відтворення з вид. : Мюнхен, 1955 – 1958]. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.
17. Шармар О.М. Фабрикація справи «Спілки визволення України» Державним політичним управлінням УСРР / О.М. Шармар // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох : матеріали II Міжнародної наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса, 2006. – С. 129-132.
18. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський ; за ред. Я. Пеленського. – К. : Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 470 с.
19. Сімченко Г. Теоретичні питання ідеології в українській філософській думці у 20-х роках ХХ століття / Г. Сімченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 13. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2006. – С. 52-57. – (Український культурологічний центр).
20. Бачинский П.П. Афанасий Петрович Любченко / П.П. Бачинский, Д.В. Табачник // Вопросы истории. – 1990. – № 12. – С. 60-75.

А.Н. Ситник, О.Л. Стрельник

Политико-правовой аспект процесса «украинизации» 1920-х годов

В статье освещается процесс «украинизации» с политико-правовой точки зрения. Особое внимание уделено характеристике большевистской национально-культурной политики и направленности авторитарного режима против «местного национализма», который компартийная верхушка всегда считала основной опасностью в национальном вопросе.

Ключевые слова: политика коренизации, процесс национально-культурного возрождения, нэп, государственный аппарат, сворачивание политики украинизации.

A.N. Sytnyk, O.L. Strelnyk

Political-legal aspect of the process of «ukrainization» of the 1920s

The article describes the process of «Ukrainization» of the political and legal point of view. Special attention is paid to the characteristics of the Bolshevik national cultural policy and direction of the authoritarian regime against the local nationalism», which компартийная tip always considered the main danger in the national question.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2013.